

Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig’de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme

Meryem DOYGUN¹

¹Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye

Öz

Türk İslâm tarihinin önemli bir dönemini ihtiva eden X. ve XI. yüzyıl Türk devirleri, siyasi bakımdan dikkat çekici bir yükselme dönemi olmasının yanı sıra, kültür tarihi bakımından da hafızalarda yer edinen önemli merhaleleri ihtiva eder. Büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud’un “*Tanrı, devlet güneşini Türklerin burcu üzerine doğurmuştur*” sözü Türklerin -kuşkusuz- tek hâkim güç olduğunu gözler önüne sermektedir. Türk İslâm dönemine can veren esas olgu göçebe Türk kültürünün İslâm medeniyeti ile tanışarak kaynaşması ve bundan dolayı Türk İslâm kültürünün oluşmasıdır. Türk İslâm yapısının kültürel değerleri zenginleştirilmesi hasebiyle Türk İslâm devletlerinde farklı dillerde edebi mahsuller kaleme alınmaya başlanmıştır. Zira XI. yüzyılda büyük Türk düşünürü Yusuf Has Hacib’in kaleminden çıkan Kutadgu Bilig bu mahsullerden sadece birini ihtiva etmektedir. Türk ruhuna uygun nitelikler arz eden bu eserde, Türk devlet düşüncesinin üzerine kurulu olduğu değerleri görmek mümkündür. Müellif, Türk toplumunun geleneksel ahlaki ve hukuki telakkilerini tespit etmiş; sosyal ahlak ve devlet yönetimi gibi hususlarda bilgiler vermiştir. Bu cümleden olarak eser, günümüzde dahi kültür hazinesi olarak varlığını muhafaza etmektedir. Kutadgu Bilig’deki kavramsal çerçeveden beslenerek Nizamülmülk’ün vezir vasıflarını zihinde canlandırabilir ve o kültürel dünyanın akislerinden bir şeyler devşirebiliriz. Bu yolla Kutadgu Bilig’in dolayısıyla Türk kültürünün yaşayan bir varlık olduğu tarihi tecrübe terazisinde tartarak görür ve geleceğe dair düşünceler geliştirilebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Nizamülmülk, Vezir.

An Overview on the Features of Vizier in Kutadgu Bilig with Historical witnesses

Abstract

Turkish eras of the Xth and XIth century, which comprise a significant period of Turkish Islamic history, apart from being a remarkable growth period in the political sense, also entail significant developments that have been engraved in memories from the aspect of cultural history. The great Turkish scholar Mahmud from Kashgar’s words that “*God has raised the country’s sun upon the house of the Turks*” display that the Turks are without doubt that only dominant power. The essential phenomenon which gave life to this Turkish Islamic period is the migrant Turkish culture meeting and merging with Islamic civilization and therefore, Turkish Islamic culture being created. In consequence of Turkish Islamic structure enriching cultural values, literary works have started being written in Turkish-Islamic states in different languages, because Kutadgu Bilig, who evolved from the great Turkish scholar Yusuf Has Hacib’s pen in the XIth century, only comprise one of these works. In this piece, which presents characteristics that are appropriate to the Turkish soul, it is possible to observe the values upon which the idea of Turkish state is founded upon. The author has identified the traditional moral and legal considerations of the Turkish community and has provided information on issues like social ethics and state governance. This piece even maintains its existence as a cultural treasure today. By feeding from Kutadgu Bilig’s conceptual framework, Nizamülmülk’s vizier characteristics can be envisioned and some things from the reflections of that cultural world can be collected. In this manner, by weighing it on a scale of historical experience, it could be seen that Kutadgu Bilig and therefore Turkish culture is a living entity and ideas concerning the future can be developed.

Keywords: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Nizamülmülk, Vizier.

Sorumlu Yazar:

Ağrı İbrahim Çeçen
Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ağrı, Türkiye

meryemdoygun@gmail.com

Giriş

X.ve XI. yüzyıl Türk İslâm mefkûrelerinin, medeniyetinin ve müesseselerinin olgunluğa ermesi bakımından müstesna bir yer teşkil etmektedir.

Türk-İslâm yapısının kültürel değerleri zenginleştirilmesi hasebiyle Türk-İslâm devletlerinde farklı dillerde edebi mahsuller kaleme alınmaya başlanmıştır. Zira bu dönemlerde Türk İslâm medeniyeti dâhilinde pek çok ilim adamı yetişmiş ve yazdıkları eserlerle çağlarının sınırlarını aşarak günümüze hitap eder olmuşlardır. Yazıldıkları dönemlerin sınırlarını aşarak bizlere vasil olan birçok Türk İslâm eseri mevcuttur. XI. yüzyılda büyük Türk düşünürü Yusuf Has Hacib'in kaleminden çıkan Kutadgu Bilig bu mahsullerden sadece birini ihtiva etmektedir. Türk ruhuna uygun nitelikler arz eden bu eserde, Türk devlet düşüncesinin üzerine kurulu olduğu değerleri görmek mümkündür.

Coğrafi bölge olarak Maverâünnehir ve Türkistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar zamanında Türk İslâm medeniyeti inşası başlamış ve dönemin ilk kültür mümessilleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda zihinlerde uyanan en mühim eserlerden biri Kutadgu Bilig'dir. Türk milletinin tarihini, ülküsünü, değerlerini, hayat tarzlarını, içtimai hayatını, gelişme merhalelerini, kültürel faaliyetlerini yansıtan bu eser hiç şüphesiz bir hazine mahiyetindedir.

Türk İslâm eserlerinin günümüze intikal eden en kadim örneklerinden biri olan Kutadgu Bilig, 1069-1070 arasında Yusuf Has Hacib tarafından vücuda getirilmiştir. Eserini doğduğu şehirde (Balasagun-Kuz Ordu) ele alan müellif bilahare Kaşgar'a gitmiş ve 18 aylık çalışmasını burada nihayete erdirerek Kaşgar Hanı Tavgaç Buğra'ya sunmuştur. Müellifin emeğini ve başarısını göz ardı etmeyen Buğra Han Onu Has Hacib unvanı ile taltif etmiştir (Yusuf Has Hacib, 1974, s. 1). Eserdeki kahramanların tasvirlerinden ve onlardan naklettiği görüşlerden anlaşıldığı üzere müellif, çağdaşları Firdevsi (934-1020), El-Biruni (972-1048), İbn Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1040-1123), gibi büyük âlimlerden haberdar olmuş ve bunlardan yararlanmıştı (İnan, 1998, s. 39).

Müellife göre bu eser hangi memleketlere ulaştı ise takdirle karşılanmış ve âlimler tarafından muhtelif isimlerle anılır olmuştur. Bu esere Çinliler Edebü'l Mülük, Maçin hâkimleri Ayinü'l Memleke, Meşrikliler Zinetü'l Ümera, İranlılar Şahname-i Türki, bazıları Pendname-i Müluk, Turanlılar ise Kutadgu Bilig adını vermişlerdir (Yusuf Has Hacib, 1974, s. 1).

Kutadgu Bilig "*hükümlerlik bilgisi*", "*siyasi hâkimiyet bilgisi*", veya "*devlet olma veya devletli olma bilgisi*" manalarına gelmektedir (Kafesoğlu, 2002, s. 172). Eser idarecilere devlet idare ve anlayışının esas öğelerini öğreten bir siyasetnamedir (Genç, 2002, s. XIX). Yusuf Has Hacib bu eserde devlet adamlarına öğütler vererek her iki dünyada da ideal yaşamı göstermeyi hedeflemiştir.

Kutadgu Bilig'in ele alınmasındaki asıl amaç Türklerin hukuk, ahlak, devlet idaresinin ideal bir şekilde tanzimi için

nelerin lazım geldiğini bir kitapta toplayarak gelecek kuşaklara aktarmaktır. Ayrıca hanların ve devlet adamlarının bu görüşler ışığında ilerlemelerini telkin etmek de eserin bir diğer gayesidir (Arsal, 2014, s. 85; Arslan, 1986, s. 85).

Eserde birey, cemiyet ve devlet hayatının neleri ihtiva etmesi gerektiğine dair malumat verilirken daima eski Türk devlet geleneği ve anlayışı gözetilmiştir. Eserde İslâmi öğelerin az olması Kutadgu Bilig üzerinde çalışan ilim ve fikir adamlarının ittifak halinde oldukları bir husustur. İslami etkilerin sathi olduğunu savunanların çıkış noktası kullanılan terimlerin ekseriyetle Türkçe karşılığının tercih edilmesi olmuştur (Kafesoğlu, 2002, s. 167). Eserde Allah, peygamber kelimelerinden ziyade Türkçe karşılıkları olan *Tanrı, İdi, Bayat, Yalavaç*'in kullanılması bu tespitin serencamlarıdır.

Manzum olarak ele alınan bu eser alegorik ve metaforik özellikler içermektedir. Yusuf Has Hacib eserini dört kişinin üzerine kurmuştur. Bunlar:

Kün-Toğdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş, Ogdurmuş'tur.

Bu kahramanlar belirli ahlaki vasıfları temsil etmişlerdir. Kün-Toğdı hükümdar olup kanun ve adaletin karşılığıdır. Ay-Toldı vezirdir ve saadeti, devleti, kutu temsil eder. Ögdülmiş vezirin oğludur bilahare vezir görevine gelmiş olup aklı, mantığı temsil eder. Ogdurmuş fani dünyadan el etek çekerek inzivaya çekilmiş bir zahittir ve kanaati temsil eder (Arsal, 2014, s. 86).

Hükümdar Kün-Toğdı yardımcısı olmadığı için idare konusunda güçlükler yaşamaktadır. Bu durumu duyan Ay-Toldı onun hizmetine girme umudu ile han diyarına gelir ve çektiği bazı sıkıntılardan sonra arzusuna kavuşarak vezirlik payesini elde eder. (Arsal, 2014, s. 86).

O, hükümdar Kün-Toğdı'ya adaletin, ideal yaşamın, saadetin, doğruluğun vasıflarını açıklar. Bilahare hastalanır ve bir vasiyetname ile oğlu Ögdülmiş'i Kün-Toğdı'ya emanet eder. Ay-Toldı'nın vefatıyla oğlu hükümdar tarafından eğitilir ve vezirlik makamına layık görülür. Aklın timsali Ögdülmiş beyin sahip olması gereken vasıfları söyler, ülkesine ve devletine iyi hizmetlerde bulunur. Daha sonra hükümdar vezirine bir yardımcı arar bunun üzerine Ögdülmiş'de dünyadan el etek çekmiş arkadaşı Ogdurmuş'ı önerir. Lakin Ogdurmuş tüm ısrarlara rağmen bu görevi kabul etmeye yanaşmaz. Ögdülmiş de Ogdurmuş'ın yaşayışına doğru bir yöneliş sergilese de Ogdurmuş tarafından tenkit edilir ve bir vezirin inzivayla değil hizmetleriyle ilgilenmesi hatırlatılır. Eserin sonlarına doğru Ogdurmuş ölüm döşeginde Ögdülmiş'e doğruluğu ve ölümü hep hatırlamasını tavsiye eder. Bundan sonra hükümdar ve veziri doğruluktan ayrılmamaya, devlete yararlı olmaya çaba gösterirler (Karahana, 1988, s. 23-24).

Eserdeki hikâyenin esas kahramanı Ay-Toldı'dır. Müellif en tafsilatlı malumatı vezir Ay-Toldı'nın tercüme-i hal'inde verir (Arsal, 2014, s. 86). Vezirin üstün ahlaki vasıfları ve vazifeleri eserin muhtelif yerlerinde sık sık işlenmiştir. Vezirlik müessesesine, vezirliğin vasıflarına ve vazifelerine

geçmeden önce Türk İslâm Devletlerinde bu kurum hakkında umumi malumat vermek lazım gelir.

Vezir Farsça menşeli olup Avest'da vicira (karar vermek), Pehlevi dilinde v(i) çin (karar, hüküm) kelimelerinden Arapçaya bilahare Farsçaya geçmiş bir kelimedir. Arapçada vzr (yükledi) kökünden gelen kelime hükümdarın yükünü hafifleten ve devlet idaresinde görüşleriyle O'na yardımcı olan kimsedir (T.H., 1986, s. 309). Türk kültür tarihinin kıymetli çalışmalarından biri olan Divanü Lugati't-Türk'de *yuğruş* diye geçen vezir halkın arasından gelerek bu makama yükselmiştir. Müellife göre *"Bu kurum hakan-dan bir alt seviyede yer almaktadır"*. Vezirden bu şekilde bahseden Kaşgarlı Mahmud, yağmurda, karda ve sıcakta başının üzerinde yer alan kara ipekten bir çadırın vezirlik alameti olduğu bilgisini de verir (Kaşgarlı Mahmud, 2015, s. 706).

Ortaçağ müellifi İbn Haldun meşhur eseri Mukaddime'sinde vezirliği ve devletlerdeki vezirlik müessesesinin ne gibi değişimlerden geçtiğini tafsilatlı biçimde anlatmıştır. Müellife göre hükümdarlıkla ilgili makamların aslı vezirliktir. Zira vezaret ismi kelime olarak dahi mutlak yardımcı olmak anlamındadır (İbn Haldun, 2012, s. 484-485). Vezir ise şahsına verilen vazifeleri ifa eden ve zayıf tabiatlı hükümdarın yükünü hafifleten kimsedir. Müellif, vezirlik makamının ortaya çıkışını mülkün genişlemesi ile paralel görür.

Abbasiler dönemine kadar vezir unvanını taşıyan yöneticiler olmamakla birlikte bu süreçte devlet başkanına yardımcı olan kişiler mevcuttur. Vezirlerin teşkilatlı bir kurumun lideri haline gelmeleri halife Mehdî-Billah döneminde (775-785) gerçekleşmiştir (Ayaz, 2013, s. 80). Arap devletlerinde görülen vezirlik kurumunun Türk devletlerinde Göktürklerden beri mevcut olduğu bilinir. Öyle ki Göktürklerde vezir veliaht idi ve mertebe bakımından kağandan sonra gelir idi. Bu cümleden olarak Göktürklerde vezir adeta ikinci hükümdar kabul edilirdi (Arslan, 1984, s. 158).

Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar'da da vezirlik müessesesi mevcuttur. Karahanlılar'ın merkezi teşkilatının başında Türkçe unvanı *yuğruş* olan bir vezir bulunuyordu (Genç, 2002, s. 168; Özaydın, 2013, s. 168). Dönemin ana kaynakları arasında birinci sırayı alan Kutadgu Bilig'in kayıtlarına göre vezire makamı ile ilişkili bir unvan ile tuğ, davul, zırh, hil'at, at, koşum ve vezirlik mührü verilirdi (Yusuf Has Hacib, 1974, beyit. 1036).

Bir diğer Türk İslâm Devleti olan Büyük Selçuklularda Abbasi, Sâmânî ve Gazneli etkisinin en açık şekilde görüldüğü kurum vezirlikti. Bunun başlıca sebebi Selçukluların da vezirlerini İran menşeli kişilerden seçmiş olmalarıdır (Özaydın, 2013, s. 83). Selçuklularda vezir fermanla tayin edilir ve alamet olarak altın divit ile sarık (destar) verilirdi (Kafesoğlu, 1953, s. 145).

Türk İslâm Devleti olan Osmanlılar'da da vezirlik müessesesi mevcuttur. Öyle ki çok geniş sınırlara yayılan bu devlette vezirlerin sayısı artmış ve içlerinden birine vezir-i

azam adı verilmiştir. Osmanlılara vezirlik müessesesinin Bizanslılar'ın *Grand domestique*'sinden geçtiği iddiasına karşılık Fuad Köprülü veziriazamlığın Orhan Bey saltanatından itibaren görüldüğünü ve Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar hizmet eden vezir-i azamların isimlerinin bilindiğini söyler (Köprülü, 2003, s. 36).

Osmanlı Devletinin bir beylik halinde kurulduğu vakit vezir hükümet işleriyle ilgilenirdi ve bu göreve ulema sınıfindan gelen kişiler nezaret ederdi. Bundan mütevellit devletin ilk vezirleri ilmiye sınıfı mensuplarıydı (Uzunçarşılı, 1988, s. 111).

Vezir-i azam bazı tımarları padişaha izah etmeden verebilir, bütün tayin, azil, katiller hakkında emirlerde bulunabilir, gelen elçilerle görüşebilir ve orduyu komuta edebilirdi. Tüm bu yetkilere rağmen padişah devletin kudretini tamamen vezir-i azama bırakmamış mali ve adli hususlara yetkilerini defterdar ve kadıaskerlerle paylaşmak mecburiyetinde kalmıştır (Ortaylı, 2002, s. 220; Ünal, 2013, s. 53).

Eserde ortaya konulan tezin ağırlık merkezini vezir oluşturmaktadır. Vezir akıllı, bilgiyi, eylemi (filiyat) temsil etmektedir (Arslan, 1984, s. 158). Eserde vezirlik vazifesini Ay-Toldı bilahare oğlu Öğdülmiş ifa etmiştir. Kutadgu Bilig'de hükümdar yetkileri kendi bünyesinde toplamakla beraber bu ağır yükünü vezirlerle paylaşmaktadır. Tanrı tarafından hükümdara verilen kutun bir kısmı hükümdar tarafından vezire devredilmektedir. Ay-Toldı'nın saadeti temsil etmesi Kutadgu Bilig'de değişik metaforlarla tasvir edilmiştir. Nitekim vezir Ay-Toldı hükümdar Kün-Toğdı'ya kendisinin saadet olduğunu bir top metaforuyla anlatır. Hükümdarın huzuruna çıktığı esnada bir top üzerinde oturan vezir, hükümdarın söylediklerine kulak asmayarak O'nun güler yüzüne yüz çevirir. Hükümdar tüm bunların ne anlama geldiğini sorduğunda ise Ay-Toldı saadet sıfatını açıklar.

"Soru tükendiğinde bağlantının tükendiği, bağlantı tükendiğinde hafızamızın tükendiği, hafızamız tükendiğinde ise varlığımızın tükendiği açıktır" (Abdulla, 2012, s. 12-13) tespitinden yola çıkarak bu çalışmada Kutadgu Bilig'e vezir hakkında bazı sorular yönelterek tarihi süreçte devlet hafızasının duyarlılığı görülerek varlığımızın nasıl sürdüğü daha iyi anlaşılacaktır.

Kutadgu Bilig'de Vezirlik Müessesesi ve Vezirin Vasıfları

Kutadgu Bilig'de iki idealizmin öne çıktığı görülmektedir. Birincisi ahlaki değerdir ki hemen hemen herkeste olması beklenir. İkincisi ise üstlenilen göreve göre şekillenen veya öne çıkabilen karakterlerdir (Sarıca, 2008, s. 90). İşte çalışmanın asli unsurları olan vezir eserde bu idealizmle vücud bulan temel bir karakterdir.

Kutadgu Bilig'de vezir kağanın hemen hemen tüm işlerini yüklenen, hükümdara görüşleriyle yardımcı olan, hükümdarın vekili sıfatıyla devletin işlerini sevk ve idare eden kişi olarak gösterilmiştir.

Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hacib bir devlette iki mühim vazifenin mevcudiyetinden bahseder ki bunlardan biri

“vezirlik” diğeri ise “ordu kumandanlığı”dır. Bu vazifeleri yerine getirenlerden vezir kalem tutar iken ordu kumandanı ise kılıç tutar (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2418). Memleketi zapt eden onu kılıç ile ele geçirmiştir memleketi tutan ise onu kalem ile tutmuştur (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2425). Bir memleketi kılıç ile derhal ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2426). Görüldüğü üzere müellif, devlet teşkilatında vezirlik mansıbının önemini, ülke idaresini üstlenmesinin büyük bir vazife olduğunu her defasında yinelemiştir.

Kutadgu Bilig’de vezir Ay-Toldı hükümdarın hizmetine girmesiyle “siyasi iktidar” ile “kanun” bir araya gelir. Nitekim siyasi iktidar ve kanun ayrı düşünülemez, devletteki istikrar öncelikle bu iki unsura bağlıdır.

Yine Ögdülmiş tarafından temsil edilen akılda iktidarın muhtaç olduğu unsurdur. Akılsızca idare edilen bir devlette bütün işler bozulur, devlet ihtiyarlık evresine girer.

Vezerin temsil ettiği bu iki unsurdan yola çıkarak kadim Türk Devletlerinden itibaren çağdaş bir hukuk devleti anlayışının inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Vezer Ay-Toldı hükümdarın huzuruna çıktığı vakit “*beni adım kul ve hizmetkârdır, bak, yerim kapıdır; şiarım doğruluk ve tınyem hizmettir*” (Yusuf Has Habib, 1974, b. 590) diyerek kendisini tanıtmıştır. Bu beyitten anlaşıldığı üzere; vezir devlet idaresinde hükümdardan sonra en yüksek nüfuza sahip kimse olmakla birlikte onun vasfı doğruluk gayesi devlete hizmettir.

Vezerin sadakatle hizmet etmesi hükümdar tarafından göz ardı edilmez. Zira eserde hükümdar, vazifesini layıkıyla ifa eden bir yardımcının hizmetlerinin karşılıksız kalmayacağına dair bir güven telkin etmektedir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 596).

Vezer üzerine düşen görevleri unvanına yakışır şekilde yerine getirmeye mecburdur. Vezer Ay-Toldı’nın hizmetlerinde nasıl davrandığı Kutadgu Bilig’de şöyle anlatılır:

“*Bu Ay-Toldı o günden itibaren hizmete başladı; her gün erkenden kalktı ve hizmette kusur etmedi*” (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 607).

“*Gündüz kapıcılar ve gece muhafızlar ile birlikte bulundu; dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti*” (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 608).

Ay-Toldı’nın ölüm döşğinde söylediklerinden vezirin vazifelerinden bir diğerini anlamak pek ala kabildir. Açıgözlülük ile dünya malı edindiğinden ancak topladığı altın ve gümüşü ihtiyaç sahiplerine dağıtmadığından yakıncı (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 1119-1129).

Türk İslâm Devletlerinde bir vezirin topladığı altın ve gümüşü ihtiyaç sahipleri için harcaması burada verilen kayıtlardan çıkarılabilir. Nitekim vezirin kendisinden beklenen halkın refahını, huzurunu temin etmektir. Dolayısıyla dünya malına kul olmamak ve yaşamı boyunca kazandıklarını ivedilikle mahiyetine dağıtmak vezirin ahlaki vasıfları ve vazifeleri arasında yer alır demek mümkündür.

Ay-Toldı’nın ölümünden sonra vezirlik makamı boşalır ve hükümdar Kün-Toğdı bu durumdan yakınmaya başlar. Hizmetinde olan insanların arasında asil, işe yarayan birinin bulunmaması devlet işlerinin sekteye uğramasına sebebiyet verir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 1614-1615). Müellifin malumatından anlaşıldığı üzere bu makamın eksikliği devletin istikrarını tehdit eder ve devlet teşkilatını inhitata sürükler.

Ay-Toldı’nın oğlu Ögdülmiş de tıpkı babası gibi devlete sadakatle hizmette bulunmuş itibardan düştüğü vakit bile görevini ihmal etmemiştir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 1718-1729). Devlet idaresinde hükümdardan sonra en büyük nüfuza sahip olan vezir kanun koyma işinde dahi görevlidir. Nitekim eserdeki kayıtlara göre; “(bir kimseye) *vezirlik isabet eder ve eline iktidar geçerse, kötü kanunlar vaz’etmemeli*” (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 4140). Yine vezir Ögdülmiş’in iyi kanunlar koyması bu kişinin ve makamının önemini gözler önüne sermektedir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 1770).

Devlet teşkilatında vezirlik görevini ifa edecek bir kimse- nin vazifelerini yerine getirmesi mecburidir. Eserde vezirin vazifeleri hususunda şu bilgilere rastlanır:

-*altın ve gümüşten oluşan zengin bir hazine toplamak.*

-*memleketi düzene koyarak sınırları genişletmek.*

-*memleketi tanzim ederek doğru kanunlar ile idare etmek.*

-*etrafındakilere iyilik ile yaklaşmak.*

-*halkın refahını sağlamak, halka kötü ellerin uzanmasını önlemek ve hükümdarın adını iyilik ile dünyaya yaymak* (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2178-2180).

Kutadgu Bilig’de, Karahanlı kağanının en büyük yardımcısı olan vezir “hükümdarın elleri” olarak nitelendirilmiştir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2181). Müellif, devlet idaresinde çok büyük sorumlulukları olan veziri “hükümdarın eli” olarak izah ederken beylerin de işleri bu eller vasıtasıyla gördüklerini söyler (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2181). Yusuf Has Hacib bu konudaki görüşlerini şöyle izah eder: “*Bey için vezir çok lüzumludur vezir iyi olursa, bey rahat uyur. Beylerin yükünü yüklenen vezirdir; beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezirdir. Beyden sonra hareketleri ve sözleri ile memlekete hükmeden vezirdir*” (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2181, 2183, 2193). Görüldüğü üzere Türk İslâm Devletlerinde hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle görevli vezire büyük önem atfedilmektedir.

Müellif, vezirlik makamının öneminden mütevellit bu göreve gelecek bir kimsenin bazı üstün vasıflara sahip olması gerektiği hususunda malumat vermektedir. Vezerin vasıfları hakkında tafsilatlı bilgiler veren müellif bu hususta şunları söyler: “*Bu işe halk içinde çok temayüz etmiş, seçkin insan lazımdır; aklı, gönlü ermeli ve işe yürekten bağlanmalıdır*” (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2184).

Vezerin asil bir aileden gelme şartı dönemin bir diğer kıymetli eseri Siyasetname’de de geçmektedir. Kendisi de vezir olan Nizamülmülk, iyi bir devir gelince iyi padişahların zuhur edeceğinden, vezir ve yardımcılarının asil kimseler olacağından söz eder (Nizamülmülk, 1999, s. 131).

Türk tarihi açısından mühim yer teşkil eden bu iki eserin müelliflerinin vezirlik hususunda ortak paydada buluşmaları dikkate şayandır.

Vezir takva sahibi ve dürüst olmalı; yaşadığı hayatı da dürüstlük ile sürdürmeli bundan ayrılmamalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2186). Eğer dürüst olamayan bir kimse bu makamı işgal ederse devlet işlerinin kötüye gitmesi kaçınılmaz hale gelir.

Vezirin akıllı ve bilgili kimselerden olması yazarın bilgelğe büyük bir ağırlık verdiğini göstermektedir. Nitekim eserin kapsamında siyasi ve bireysel ahlakta bilgi önemli bir rol oynamaktadır.

Vezir imanlı, takva sahibi ve temiz olmalıdır, memleket ve halk ondan her bakımdan emin bulunmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2190). Vezir inanmamış bir kimse olursa çıkarları ve hırslarıyla hareket etmeye başlar. Kendisine verilen değeri ve görevleri suiistimal ederek devlet teşkilatının gidişatını olumsuz bir şekilde etkiler.

Soysuz adamlar namussuz olur böyle bir kimse vezirliğin hakkını veremez (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2194). Vezir hayâ sahibi, tok gözlü ve itimat edilir bir insan olmalıdır. Açgözlü olmamalı ve onda mal hırsı bulunmamalıdır; gözü aç olan kimse, bütün dünyaya nail olsa bile doymaz (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2199-2200). Gözü doymayan vezir mal hırsına girip asıl işinden uzaklaşır, edindiği malları hayır için dağıtmaz ve aza tamah etmez. Böyle bir vasfa sahip olan bir vezir devlet idaresinde hükümdarı temsil edemez.

Kutadgu Bilig müellifi vezirin dış görünüşünün de önem arz ettiğini dile getirir. Vezirin yüzü güzel ve düzgün, kendiside, halkın hakkını alabilmesi için adil olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2208). Gözetilmesi gereken bir kavram olan adaleti Kur'an-ı Kerim'de de görmek mümkündür: “*Şu bir gerçek ki Allah, size emanet ve işleri mutlaka ehline İslam'a göre ahlaki sağlam, yeteneklilere vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.*” Nisa/58 (Feyizli, 2010, s.86). “*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan (hâkimler), adalet timsâli şahitler olun. Bir kavme duyduğunuz kin sizi adaletten sapmaya sevk etmesin. Adil davranın takvaya daha yakın olan da budur.*” Maide/8 (Feyizli, 2010, s. 107.).

Bunlardan başka vezir doğru hareketli ve mülayim tabiatlı olmalı ki bu yolla ondan halka iyilik gelir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2209)

Vezir doğru hizmet etmezse beylerin işleri hep eğri olur (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2210) ki vezirin bu vasfı Nizamülmülk tarafından da vurgulanmıştır:

“*Vezir iyi ve parlak olduğu zaman, memleket mamur olur; ordu ve reaya memnun ve rahat olurlar. Padişahın gönlü ferah olur.(Vezir)kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telifisi güç olur. Padişahın daima zihni karışır, üzülür ve mustarip olur*” (Nizamülmülk, 1999, s. 17).

Hükümdar doğru ve dürüst olmalı ki beylerde inanıp işlerini emniyetle ona versinler (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2211). Saçı-sakalı düzgün olan vezir heybetli olur; vezir heybetli olursa, işi yolunda gider (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2217).

Vezirin hesap ve yazı işlerine de vukufu şarttır. O âlim ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir. Vezirin işi hep hesapla döner; hesap bilmezse, hizmetkârın işi kalır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2218-2219). Bu beyitlerde de görüldüğü üzere eserin yazarı birçok kez bilgiye ve akla atıfta bulunur.

Vezirin gönlü alçak ve dili yumuşak olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 229). Vezirliğe çok olgun bir insan lazımdır; o okuyan ve yazan çok anlayışlı biri olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2234). Henüz genç vezir tecrübesiz olduğu için kendisinden bekleneni gösteremez. Ancak görmüş geçirmiş olgun bir vezir işleri nasıl yoluna koyacağından emin olur, hatalar yapmaktan kaçınır.

Vezirin sözü, gönlü bir, hareketi doğru, hayâ sahibi, merhametli ve halk arasında dürüst olarak tanınmış olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 1235). Yine dürüstlük de Kur'an-ı Kerim'de vurgulanan bir vasıftır: “*Ey iman edenler! Allah'a saygılı olun/emirlerine uyun ve doğru söz söyleyin ki (Allah) işlerinizi düzeltsin ve sizin günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse, muhakkak ki en büyük bir başarıya/kurtuluşa ermiş olur*” Azhâb/70 (Feyizli, 2010, s. 426.).

Gözü tok, uyanık, ihtiyatlı ve işinin ehli olmalı; işe yarayan ve yaramayan kimseleri ayırt edebilmelidir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2236). Liyakat sahibi biri vezirlik makamına gelirse işler yoluna girer aksi takdirde beylikte çözümler görülür.

Hizmete hazır, vefalı, emanete karşı titiz ve birde temiz gönüllü olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2237). Böyle vasıflarda bir vezir göreve geldiğinde hükümdar ve halk refaha erer, memlekette düzen sağlanır, devletin sınırları genişler ve adalet hiçbir fark gözetilmeksizin herkese uygulanır.

Tüm bu vasıfları taşıyan veziri adalet dairesi çerçevesinde değerlendirmek lazım gelir. Nitekim Kutadgu Bilig'de görüldüğü üzere iyi vasıflara sahip olan bir vezirin hizmetleriyle ihtiyaç sahipleri zenginliğe erer, iktisadi açıdan devlet kalkınır, ülke topraklarında refah tanzim edilir. Aksi bir durumda devlet felakete sürüklenir, iyi kanunlar icra edilemez ve adalet zinciri bağlarını kopararak devleti inkırazı götürür. Bu bilgiler doğrultusunda Türk İslâm Devletlerinde vezaret makamına ve bu makamı işgal eden vezire büyük önem arz edildiğini söylemek pek tabiidir.

Kutadgu Bilig'de Vezirlik Vasıflarına Bir Örnek: Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk

Tarihte bir devrinin kavram analizi ya da olaylarında soyutlamalar yapmak için en uygun zemin, bilimsel mantıklı bilgi üretmek adına en munasip kaynak, tespitler ve soyutlamalar adına laboratuvar mesabesindeki bilgi kaynağı, o devrin olgu ve olaylarını izleyebileceğimiz olaylar ve süreçler adına fikir üretebileceğimiz temel esas, devlet adamlarının kaynaklardaki serencamıdır.

Büyük Selçukluya vezirlik göreviyle hizmette bulunan ve Nizamülmülk lakabıyla hafızalarda yer edinen devlet

adamının gerçek ismi Hasan olup 10 Nisan 1018 tarihinde Horasan'ın Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Soyca İranlı olan Nizamülmülk, babası ile birlikte Gazneliler devletinde Horasan valisinin hizmetinde bulunmuş bilahare Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulması ile Selçuklu devletinin hizmetine girmiştir (Nizamülmülk, 1999, s. XVI).

Alp Aslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) dönemlerinde vezir olarak devletin mühim vazifelerini üstlenmiş ve her yönden gelişmesinde aktif bir rol oynamıştır (Nizamülmülk, 1999, s. V). Büyük Selçuklu İmparatorluğunun hizmetinde bulunan vezir, savaş alanlarındaki cesareti ve doğru kararları ile olduğu kadar devlet teşkilatında mali, idari, askeri alanlardaki faaliyetleri ile de devletin inşasında ve ilerlemesinde başlıca amil olmuştur (Kafesoğlu, 1940, s. 330).

Nizamülmülk, devlet teşkilatında fiilen yer almasının yanı sıra, bugün hala müracaat ettiğimiz eseri Siyasetname'yi vücuda getirmiştir. Türk kültürünün kilometre taşlarından biri olan eser Türk tarihini değerlerini ve yüce maneviyatını bugünlere kadar taşımıştır.

Ortaçağ'ın kıymetli bilgini Yusuf Has Hacib, veziri *beylerin eli* diye nitelendirir iken bu devlet adamının beylik ve beyler için çok mühim olduğu bilgisine de ayrıca yer vermiştir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2181-2183).

Yine vezirin ahvalini değerlendiren bir diğer müellif Nizamülmülk, veziri; padişahın ve memleketin huzuru ya da huzursuzluğu olarak görür. O'na göre iyi bir vezir ile memleket mamur bir hale gelir padişah rahata erer, aksi bir durum da ise memleketin düzenine gölge düşer bundan mütevellit padişah da cefa çeker (Nizamülmülk, 1999, s. 17). Burada görüldüğü üzere kendisi de bir vezir olan ve vezirlik vazifelerini ifa eden Nizamülmülk, vezaret kurumuna büyük ehemmiyet göstermiş, padişah ile vezirin aynı amaçlara hizmet ettiklerinden bahsetmiştir.

Kutadgu Bilig yazarının, vezirliğe gelecek kişide aradığı öncelikli vasıf *asil bir aileye* mensup olmasıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2186). Yusuf Has Hacib'in sözlerinden anlaşıldığı üzere ancak kutlu soydan gelen bir vezir idari işlere vakıf olur ve gerekenleri yerine getirebilir. Türk hâkimiyet telakkisi veya Türk devlet felsefesine göre, vezirin temiz bir soya sahip olması devlet yönetiminde hükümdardan sonra en nüfuzlu biri olmasının pek tabii bir sonucudur ki; bu durum kayda değer bir nitelik arz eder. Vezir Nizamülmülk'ün bu vasfı taşıdığı bilinen bir gerçektir. Zira O'nun babası Ali b. İshak Gazneliler'in Tûs amili ve Nukan kasabasının dihkânı olan servet sahibi bir kimsedir (Nizamülmülk, 1999, s. XVI; Özaydın, 2007, s. 194). Onun asaleti gerek seçerisinde gerekse de Türk İslâm dünyasının bekası için her çareye başvuran inancı ve azmindedir.

Vezir beylerin yükünü yüklenmeli tavsiyeleri ile ona yardımcı olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2183). Nizamülmülk ve hükümdar Melikşah arasında geçen bir konuşma adeta bu malumatı doğrular niteliktedir. Bir gün Nizamülmülk Melikşah'a "*buyruk ve hükümdarlıkta bozukluk ve ülkede karışıklık oldu ya sen tedbirini al ya da bana bırak. Bozuklukların ortadan kaldırılmasında doğru yol ne ise ona gidelim*" demiştir. Bunun üzerine hükümdar,

vezirine "*bu işlerin tedbiri senin olsun. Bu bozuklukların ortadan kaldırılmasında her ne yaparsan yap ben sana muhalefet ve inat etmem*" (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 124) demiştir. İşte bu sözler hükümdarın vezirine duyduğu itimadın serencamıdır. Bu kayıttan yola çıkarak -hiç kuşkusuz- vezir ve hükümdarın ortak amaçlar uğruna çalıştıklarını ve birbirlerine itimat ettikleri söylenilebilir.

Vezirlik makamına gelecek bir kimsenin *aklı çok ve bilgisi deniz gibi* derin ve geniş olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2185). Müellif, eserde hükümdara ve devlet adamlarında tavsiyelerde bulunur iken bilhassa üzerinde durduğu vasıf akıllılık ve bilgelik olmuştur. O, tıpkı Platon ve Fârâbî'de olduğu gibi devletin temelini akıllı, bilgiyi ve bilgeliği koymaktadır (Arslan, 1986, s. 39-40). Akıl ve bilgi Ortaçağ müellifi İbn Haldun'un da ihtiyatla bahsettiği bir husustur. Ona göre beşeri diğer mahlûklardan farklı kılan vasıf Allah'ın yalnız ona bahşettiği idrak edebilme kabiliyetidir. Müellife göre "*Akıl beşerin kemalinin başlangıç noktası, diğer varlıklara da üstünlük ve şerefının son sınırındır*" (İbn Haldun, 2012, s. 765).

Türk İslâm Devletleri'nde birçok vezirin bu vasfa sahip olduğu aşikârdır. Nitekim Alp Aslan zamanında bu makamı işgal etmiş olan Amidü'l-Mülk Kündüri ve Nizamülmülk çok kültürlü devlet adamlarıydı. Kündüri; ana dili olan Farsçanın yanı sıra Türkçe, Arapça ve Hint diline vakiftir. Yine Nizamülmülk de sahip olduğu geniş kültür ile devlette büyük faydalarda bulunmuştur (Köymen, 1992, s. 157). Genç yaşında İslâm hukukunun yetkin kişileri arasına girmiş, edebiyatta büyük başarılar kaydederek döneminin iyi yazan ve konuşan bir kimsesi olmuştur (Nizamülmülk, 1999, s. XVI). Nizamülmülk'ün yalnız iyi bir idare ve siyaset adamı değil aynı zamanda mükemmel bir ilim ve düşünce adamıdır. Nitekim bu yargının en büyük delili, meşhur eseri Siyasetname'nin varlığıdır.

Kutadgu Bilig'de geçen vezirlik vasıfları taşıyan Nizamülmülk, tıpkı eserde işaret edildiği gibi *âlim, dindar, cömert, adil, yumuşak huylu, affetmeyi bilen, az konuşup çok iş yapan* bir idi (Merçil ve Sevim, 1995, s. 131).

Ortaçağ müellifi İbnü'l-Adim'e göre Nizamülmülk, "*memleket işlerini yöneten adil, fazıl, cömert, hikmet sahibi, sadakası ve iyiliği bol bir vezirdir. İlim tahsil eden öğrencilere birçok medrese vakfetti; ilim sahibi kimselerle çok haşır neşir olmuş, onlar izzet ve ikramlarda bulunmuş iyi ahlak sahibi bir kimse idi*" (İbnü'l-Adim, 1982, s. 37).

Vezir *takva sahibi, temiz ve imanlı* olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 219). İnanmış bir Müslüman olan Nizamülmülk, Şii-Bâtini propagandalarının ve taraftarlığının sakatlığını göstermeye çalışmış ve Sünniliğin inanç ve iman akidelerini yaymaya gayret etmiştir. Ayrıca hadis rivayetleriyle meşgul olmuş, çeşitli şehirlerde hadisler yazılması hasebiyle toplantılar düzenlemiştir (Özaydın, 2007, s. 195). Bir kayda göre Nizamülmülk, ezan okunduğu vakit ezanı dinler namaz vakitlerine uyar ve ezanı duyduğunda her şeyden vazgeçerdi. O her pazartesi ve perşembeleri oruç tutar. Çok sadaka verir ayrıca hayır ve ihsanlarla haşır neşir olurdu (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 163).

Takva sahibi kimse işinde olur ve işin vaktini bilir (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2192). Acele etmez, düşünerek karar verir. Nizamülmülk de, Müslümanların işlerinde zorluklara karşı sabırla yaklaşmış ve soğukkanlılığını muhafaza etmede muvaffak olmuştur.

Vezerin *gözü tok* olmalı (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2190). Öyle ki o, biriktirdiği hazineyi ihtiyaç sahiplerine dağıtmalı, muhtaçlara ihsanlarda bulunmalı ve onların huzurunu temin etmelidir. Vezir bunu yapmalıdır ki reaya o'na itimat etsin ve o'ndan hoşnut olsun. Müellif eserinde devlet adamlarının cömertliği gözetmelerini salık vermiştir. Zira devlet adamlarının bilhassa hükümdar ve vezirin mahiyetindekilere ihsanlarda bulunması, onlara olan itimadın artmasını mümkün kılar. Türk cihan hâkimiyet mefkûresinin esas unsurunu teşkil eden doyurup giydirmek ve etrafındakileri müreffeh kılmak cömertliğin akisleridir.

Nizamülmülk, her yıl fakihlere, sufilere ve karilere üç yüz bin dinar para vermiş ve Melikşah'a yazdığı bir mektupta sarf ettiği bu para ile bir ordu teçhiz ettiğini söylemiştir (Sadruddin Hüseyini, 1990, s. 46). Ayrıca O, daima hayır ve bağış yoluna gitmiş, her yıl Bağdat'ta fakirlere yirmi bin dinar buğday dağıtmıştır (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 163).

Nizamülmülk'ün tok gözlü ve *cömert* bir vezir olduğuna dair çok çeşitli örnekler mevcuttur. Öyle ki bir kayıta görüldüğü üzere, Nizamülmülk'ün karşısına çıkan bir fakir, vezirden ibriğini altın ile doldurmadan onun fakirlere şefkat gösterdiğine inanmayacağını söylemiştir. Bunun üzerine vezir, ona bir kese altın vermiş fakat bunlar fakire kâfi gelmemiştir. Vezir de hazinedara hazinedeki altınları getirmesini emretmiş, getirilen altınlarda ibriği dolduracak miktarda olmayınca vezir bütün ziynet eşyalarını getirilip ibriğe konulmasını emretmiş ve bu yolla ibrik dolmuştur (Sadruddin Hüseyini, 1990, s. 48).

Bu kaydın doğruluğu tarihi realiteye mugayir görülse bile Nizamülmülk hakkında böyle örneklerin çok olması onun cömert bir kimse olduğunu akıllara getirir. Yine O, Nizamiye Medresesi ziyareti sırasında orada bulunan fakihlere hil'at ve para dağıtarak onlardan lütuf ve ihsanlarını esirgememiştir (Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 279).

Kutadgu Bilig'de vezirin *adil* vasfa sahip olmasına dair atıflar yapılmıştır. Vezir halkın hakkını alabilmek için adil olmalı (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2208), vazifelerini ifa ederken adaleti göz ardı etmemeli, onun kararlarının temelini adalet oluşturmalıdır. Tersine bir durumda ise gerek siyasi gerekse içtimai sahada kargaşa ve devlet kadrolarında çözümler vuku bulur.

Nizamülmülk'ün icraatlarında adaleti göz önünde bulundurduğu örneklerde de görülür. Alp Aslan'a Romanos Diogenes tarafından gönderilen elçi, sultana Urfa Kalesi'nde vasıl olmuştur. Kale halkının sultana itaat edeceklerine dair verdikleri sözü tutmamaları üzerine Alp Aslan bozukluğunun sebebinin İstanbul'dan gelen elçi olduğunu söyleyerek elçiyi öldürmek ister. Ancak Nizamülmülk "*adalet ve hükümdarlar arasında elçi öldürmek adet değildir*" diyerek sultanı bu kararından vazgeçirir (Ahmed b. Mahmud,

2011, s. 92). Yine bir başka örneğe göre vezir, askerlerle yaptığı bir konuşmada onlara "*her kim parasız olarak bir kimsenin bir saman parçası ya da bir tek yumurta alacak olursa bunun karşılığını kanıyla öder*" (Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 190) diyerek adalet kavramını vurgulamıştır. Sorumlu ve adil devlet adamının sembolleşen bir numunesi olmasını sağlayan bu çeşit olaylar pek çoktur.

Müellifin eserinde Nizamülmülk'ün adaleti şu örnekle anlatmıştır: "*Ey Nizamülmülk! Bağdat'ta düzen kalmayıp nizam bozuldu. Burada yaşayan kimse, zulme uğrayıp hiç bir değer verilmeyen bir kimse olarak kaldı. Ey Kıvamüddin (Nizamülmülk). Bağdat'ta ikamet edecek bir yer kalmadı. Felaket büyüdü, çatışma sürüp gidecek. Sen, keskin bir kılıç gibi olan ellerinle bu musibete son verip insanları engellemezsen Bağdat'ta öç alma ve cinayet sürüp gidecek*" (Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 219). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere halk vezirin gücü ve otoritesine, adaletine ve cesaretine itimat etmiş, ondan emin olmuştur.

Türklerin erdem saydıkları dolayısıyla devlet adamlarında görmeyi arzu ettikleri niteliklerden bir diğeri de merhametli olmaktır. Müellife göre vezir çok *anlayışlı* ve *merhametli* bir kimse olmalıdır (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2134-2235).

Nizamülmülk'ün bu vasfa da sahip olduğunu yine örnekler üzerinden görebilmek mümkündür. Bir gün Nizamülmülk'ün huzuruna iki sufi gelmiş ve bunlardan biri elindeki çöreği vezire uzatarak yemesi halinde uğur geleceğini söylemiş lakin ikinci sufi kaş göz işaretleriyle vezire yememesi uyarısını yapmıştır. Bilahare bu iki sufinin casus oldukları ortaya çıkmış çöreği veren sufi öldürülmek üzere tutuklanmak istense de Nizamülmülk buna müsaade etmemiş ve bu sufiye bir armağan vererek durumu Melikşah'a haber etmiştir (Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 239).

Yine bir kayda göre Nizamülmülk, güçsüz bir kadın gelse ve ondan bir şey istese durur ve bu kadın ile bütün dileğini konuşur ve onun işini görürdü (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 124; Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 190). Bir gün vezirin huzuruna çıkmak isteyen ihtiyaç sahibi bir kadının vezirin hacibi tarafından engellenmesi üzerine Nizamülmülk'ün bu hacibi görevinden azletmesi Kutadgu Bilig'deki şu beyti akla getirir:

"*Vezer işe yarayan ve yaramayan kimseleri ayırt edebilmelidir*" (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2236). Nizamülmülk örneğinde de görüldüğü gibi O, ehliyet sahibi kimselerin görev yapmasına müsaade ederken işinin ehli olmayanları vazifelerinden uzaklaştırmada tereddüt etmemiştir.

Nizamülmülk, üstün ahlaki vasıflarının yanı sıra yaptırdığı hayır ve hasanat işleriyle de anılan bir vezirdir. İslam eğitim tarihinde yadsınamaz bir yere sahip olan vezir, başta Bağdat, olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu Nizamiye Medreseleri olarak anılan ilk resmi eğitim kurumlarıyla ilimin gelişmesine ön ayak olmuş. Medreselere kitap bağışlayarak araziler vakfetmiştir. Ayrıca Nizamülmülk'ün Nişabur'da yaptırdığı bimaristan ilk Selçuklu hastanesini teşkil etmiş ve Selçuklular sayesinde hastaneler her yere yayılmıştır (Turan, 2003, s. 221).

İmar faaliyetlerine büyük önem atfeden vezir, bu yolla memleketin mamur olacağını idrak etmiştir. Vezir, hayır eserlerinin yanı sıra hesap işlerine de önem vermiş ve Kutadgu Bilig’de geçen “*vezirin işinin hesap ile döneceği*” (Yusuf Has Hacib, 1974, b. 2210) teorisini pratiğe geçirmiştir.

Türk İslâm vezirlerinin nüfuzu artınca hükümdarların üzerinde ve kararlarında söz sahibi oldukları görülmüştür. Bu bahis mevzuu Nizamülmülk örneğinde de görmek pek tabiidir. Zira Alp Aslan’ın kız kardeşi Gevher Hatun’un değerli mücevherleri, malları ve paraları vezir tarafından müsadere edilince Hatun, Nizamülmülk’e karşı çıkmış bunun üzerine vezir sultana “onu öldür, aksi takdirde o bizim başımıza büyük bela açar” demek suretiyle tavsiye ve uyarıda bulunmuş bilahare Gevher Hatun öldürülmüştür (Sıbt İbnü’l Cevzi, 2011, s. 203).

Vezirin hükümdara sonsuz itaatte bulunduğunu ve onun emirlerine riayet ettiğini Nizamülmülk örneğinde görmek mümkündür.

Alp Aslan’ın hükümdarlığı sırasında vezirlik makamında bulunan Nizamülmülk Meyyafarikin emiri Nizamüddin’e “*senin ailene seni Meyyafarikin’e sultan olarak göndereceğime söz vermiştim. Fakat bizim sultanımızdan başka hiçbir kimse sultan olamaz bu nedenle sen, ancak emirlerin sultanı olacaksın*” demiştir (Sıbt İbnü’l Cevzi, 2011, s. 181).

Ancak aynı vezir gittikçe artan nüfuzunun etkisiyle sultan Melikşah’a karşı çıkma cüretini kendisinde bulmuştur: Sultan Melikşah, vezirine haber göndererek önündeki yazı takımını (divit) ve başında ki sarığı alabilme gücünün olduğunu hatırlatması üzerine veziri kendisine şunları söylemiştir: “*Sen benim fikrim ve tedbirim sayesinde bugün ikbale ulaştın. Baban öldürüldüğü gün seni nasıl idare ettiğim, ayaklanmaları nasıl bastırduğumu seni istemeyenleri nasıl ortadan kaldırdığımı hatırla ve unutma ki benim yazı takımım ve sarığım ile senin tahtın ve tacın birbirin sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet, bu ikisi ile ayakta duruyor. Yazı takımım ve sarığım ortadan kalkarsa ve tac ve taht da ortadan kalkar*” (Köymen, 2002, s. 269; Sadruddin Hüseyini, 1990, s. 46). Burada görüldüğü üzere Nizamülmülk işgal ettiği makamın devlet için önemini kavramış ve bazen bunu kendi lehine kullanma yoluna gitmiştir. Zira bu sözlerle Büyük Selçuklunun kendisi olmadan idare edilemeyeceğini hatta devletin inkıraza sürükleneceğini ima etmiştir.

Kutadgu Bilig’de Öğdülmiş, vezirlik vazifesini terk edip tıpkı Oğurmuş gibi inzivaya çekilmek istemiş bunun üzerine Oğurmuş tarafından haklı tenkite uğramış ve kendisinin tek vazifesinin devlete hizmet olduğunu hatırlatılmıştır. Bu hususun bir benzerini Nizamülmülk’ün vezirliği sırasında başından geçen bir olayda da görmek mümkündür. Nizamülmülk hacca gitme kararı verince O’nun huzuruna gelen bir kimse bir şeyhten mektup getirmiştir. Mektupta “*rüyamda peygamberi gördüm ve bana git ve O’na şöyle de dedi:” Mekke’ye nereye gidiyorsun? Senin haccin işte buradadır. Ben sana bu Türk’ün yanında kal ve ümmetinden muhtaç olanların yardımına koş demedim mi?*” yazıl-

mıştır. Bunun üzerine Nizamülmülk de hacca gitme kararından vazgeçerek vazifesine devam etmiştir. Yine başka bir müellife göre Ebu Şuca’nın hacca gitmesi üzerine Nizamülmülk de hacca gitmeye heves etmiş ancak bilahare o yıl vezirlik hizmetini terk edip hacca gitmemiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 158).

Sonuç

Kutadgu Bilig; Türk İslâm tarihinin günümüze intikal etmiş en kadim örneklerinden biridir. Müellif eserinde İslâm öncesi dönemin telakkilerini, İslâm’ın tesiri ile özdeşleştirerek bu mahsulü vücuda getirmiştir. Eser, Türk milletinin hafızası yani kendisidir. İnsan tasavvurlarının uçurumlarına, karanlıklarına, dehlizlerine dokunan bu kitap, bilgelik ve adalet üzerine bina edilmiştir. Eser bu hali ile sadece yazıldığı dönemin sorunlarına ve sorularına cevap vermez, çeşitli yönleriyle bugünün sorunlarına ve sorularına da yardım eli uzatma cömertliğinde bulunur.

Kutadgu Bilig’deki devlet anlayışı köklerini İslâm öncesi Türk tarihinden almaktadır. Nitekim Tanrı devlet anlayışının merkezini oluşturmaktadır. Bundan mütevellit Türk hükümdarları da adeta Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi konumundadır. Tanrıdan kut bulan hükümdar devleti adalet ile idare etmek zorundadır.

Devlet idaresinde istikrarın sağlanması için hükümdarın yardımcılarına da büyük görevler düşmektedir. Kutadgu Bilig yazarı devlette iki mühim vazifeden bahseder ki bunlardan biri vezirlik diğeri ise ordu kumandanlığıdır. Devleti fiilen yöneten vezir hükümdarın mutlak vekilidir. Eski Türk Devletlerinden itibaren var olan bu müessese hükümdarın yüklerini yüklenen, idari mevzularda ona yardımcı olan bir görev üstlenir. Eserde kut’u, aklı ve bilgiyi temsil eden vezir halkın refahını sağlamak, hazineyi doldurmak, memleketi tanzim etmek zorundadır. Hükümdardan sonra en büyük nüfuza sahip olan vezirin bazı vasıfları taşıması gerekmektedir. Yusuf Has Hacib eserinde vezir üzerinde çok durmuş ve vezirlerin vasıflarını tafsilatlı şekilde açıklamıştır.

Vezirlik makamını işgal edecek bir kimse asil soydan gelmeli, adaletli, hoşgörülü, bilgili, iyi, cömert, takva sahibi, tok gözlü, doğru ve dürüst olmalıdır. Bu vasıftaki bir vezir vazifelerini layıkıyla ifa eder, aksi bir durumda ise devlet kurumlarında çözümler vuku bulur. Devletin yükselmesi için bu vasıfların yanı sıra akıl ve bilgide göz önünde bulundurulmalıdır. Müellif devleti adaletle, adaleti de akıl ve bilgiyle açıklayarak devlet işlerinde akıl ve bilginin önemi- ne vurgu yapmıştır.

Adil olma müellifin her fırsatta yinelediği önemli bir vasıftır. Zira keşmekeş içinde bir dünyadan kurtulmak için vezirin adil olması her şeyden daha önemlidir. Bu cümleden olarak Türk hâkimiyet telakkisine göre adalet her daim gözetilen bir hazine, ulaşılmak istenen bir hedef olmuştur. Zira adalet bulunduğu yerden bin fersah öteye dahi güneş gibi ışığını yayar. Zulüm de vuku bulduğu yerden bin fersah öteye kadar olan her yeri karanlığına boğar.

Kutadgu Bilig, Türk devlet düşüncesinin üzerine kurulu olduğu değerleri ihtiva etmektedir. Müellif, çalışmanın esasını teşkil eden vezir özellikleri hususunda yaptığı tespitler ile bir Türk veziri profili çizilmesine büyük ölçüde katkıda bulunur. Vezir Nizamülmülk tarihin bu canlı doğasının düşüncesinin harekete geçmiş numunesi olarak bir vezir modeli ortaya koyulmasını sağlamıştır. İnceleme bu yönüyle Türk tarihinin saha tasnifine göre incelenmesinin makuliyetini ortaya koyarken diğer yönden Kutadgu Bilig'in yaşayan bir kültürün teorisi olduğu da anlaşılmalıdır.

Kaynakça

- Abdulla, K. (2012). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. (Aktaran: Ali Duymaz). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ahmed b.Mahmud. (2011). *Selçukname*. (Hazırlayan: Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arslan, M. (1984). Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*. İstanbul, 20,117-160.
- .....M. (1986). Kutadgu-Bilig'deki Ahlak ve Siyaset Felsefesi. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*. İstanbul, 21, 23-49.
- Ayaz, F. Y. (2013). Vezir. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, XLIII, 79-82.
- Feyzli, H. T. (2010). *Feyzül-Furkân Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meali*. İstanbul: Server İletişim.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- H.T. (1986). Vezir. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, XIII, 309-314.
- İbn Haldun. (2012). *Mukaddime*. (Hazırlayan: Süleyman Uludağ). I, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ..... (2012). *Mukaddime*. (Hazırlayan: Süleyman Uludağ). II, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbnü'l-Adim. (1982). *Bugyetü'l-Taleb fi Tarihi Haleb*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafesoğlu, İ. (1940). Nizamülmülk. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, IX, 329-333.
- ..... İ. (1953). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- .....İ. (2002). Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara, V, 163-178.
- Karahan, A. (1988). *Türk Kültürü ve Edebiyatı*. İstanbul: MEB.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divanü Lugati't-Türk*. (S. Erdi, S.T. Yurteser, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Köprülü, F. (2003). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Köymen, M. A. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Alp Aslan ve Zamanı)*. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu .
- .....M. A. (2002). Büyük Selçuklu Veziri Nizamül-Mülk ve Tarihi Rolü. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara, V, 265-270.
- Merçil, E., Sevim, A. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nizamülmülk. (1999). *Siyasetname*. (Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, İstanbul: Cedit Neşriyat.
- Özaydın, A. (2007). Nizamülmülk. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, XXXIII, 194-196.
- .....A. (2013). Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik Karahanlılar. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, XXIII, 82-87.
- Sadrudin Hüseyini. (1990). *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*. (N. Lugal, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sarıca, B. (2008). Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri. *Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Erzurum, 37, 87-105.
- Sıbt İbnü'l Cevzi. (2011). *Mir'atü'z Zaman fi Tarihi'l-Ayan (Selçuklular)*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, M. A. (2010). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Yusuf Has Hacib. (1974). *Kutadgu Bilig*. (R.R. Arat, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.